

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ТУЛУБ Олена Олександрівна

УДК 364.4-43-212:316

**ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ЗАКЛАДІВ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

спеціальність 231 – «Соціальна робота»

АФТОРЕФЕРАТ

магістерської роботи

за освітньою програмою «Соціальна робота»

Миколаїв – 2020

Магістерською роботою є рукопис.

Роботу виконано в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили
Міністерства освіти і науки України (м. Миколаїв).

Науковий керівник: доктор наук з державного управління, професор

ПАЛАГНЮК Юліана Вікторівна

Чорноморський національний університет
імені Петра Могили.

Рецензент:

кандидат політичних наук, доцент

БОНДАР Ганна Леонідівна

Чорноморський національний університет
імені Петра Могили.

Захист відбудеться 27 лютого 2020 року о 10.00 на засіданні кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили, за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 1-а Воєнна, 2.

З роботою можна ознайомитись на кафедрі соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили, за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 1-а Воєнна, 2.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Агресивна поведінка підлітків, що трактується вченими як відхилення від соціальних норм, набула останнім часом масового характеру, що поставило це явище в центр уваги соціальних працівників, психологів, педагогів, соціологів, правоохоронних органів тощо. Така поведінка визначається впливом неблагополучної сім'ї, негативним впливом однолітків та засобів масової інформації. На виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці впливають також такі фактори, як: відсутність згуртованої родини, негативні взаємостосунки між членами родини, відсутність близькості між батьками та дітьми, негативний стиль сімейного виховання тощо.

Питаннями дослідження причин агресивної поведінки підлітків серед зарубіжних науковців займалися А. Бандура, Л. Берковіц, Р. Берон, Д. Коннор, Р. Кратчфілд тощо. Серед вітчизняних психологів та педагогів це питання вивчалось В.В. Афанасьєвою, Т.В. Журавель, В.І. Ролінським, О.В. Романенко, К.В. Сергєєвою, О.М. Чайковською і багатьма іншими науковцями. Однак, не дивлячись на те, що було виявлено багато факторів, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки, цей феномен досі не було повністю детально розкрито.

Незважаючи на те, що зазначена проблематика викликає підвищений інтерес, у науковій літературі немає єдиної думки стосовно механізмів зниження рівня агресії у важковиховуваних підлітків. Виходячи з того, що агресивні прояви, будучи атрибутом поведінки людини (особливо у підлітковому віці), у крайніх своїх формах перешкоджають соціалізації людини, необхідно розробити ефективні шляхи профілактики зниження рівня підліткової агресії в умовах закладів середньої освіти. Саме це й зумовило вибір теми «Профілактика агресивної поведінки важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти».

Метою роботи є теоретично обґрунтувати, емпірично дослідити агресивну поведінку важковиховуваних підлітків в умовах роботи закладів середньої освіти та запропонувати визначення шляхів її профілактики.

Мета роботи зумовлює необхідність послідовного вирішення наступних **завдань:**

- проаналізувати основні поняття та розкрити теоретичні основи агресивної поведінки людини;
- визначити причини виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці;
- охарактеризувати соціально-психологічні особливості важковиховуваних підлітків;
- розробити програму та провести дослідно-експериментальну роботу з профілактики агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків;
- запропонувати шляхи профілактики агресивної поведінки важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти.

Об'єктом дослідження є агресивна поведінка підлітків як соціальний феномен.

Предмет дослідження – особливості профілактики агресивної поведінки важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти.

Методи дослідження. З метою перевірки гіпотези та розв'язання поставлених завдань дослідження було використано наступні методи дослідження: аналіз і синтез (для обґрунтування теоретичних положень і вироблення рекомендацій), методи збору даних (тестування), методи кількісної та якісної обробки для опрацювання отриманих емпіричних результатів, порівняння експериментальних даних із вихідними.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

дістало подальший розвиток

- розроблення програми профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах закладів середньої освіти засобом психологічного тренінгу;
- уявлення про особливості агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків.

Теоретичне значення роботи полягає в обґрунтуванні умов зниження агресивних проявів серед важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти та визначення шляхів профілактики агресивної поведінки.

Практичне значення роботи: отримані результати наукового дослідження можуть бути використані для розробки рекомендацій з профілактики агресивної поведінки серед важковиховуваних підлітків і застосовані на практиці в діяльності закладів середньої освіти, а також при викладанні предметів спеціальності «Соціальна робота».

Експериментальна база: дослідно-експериментальна робота та реалізація розробленої програми проводилась на базі Миколаївського закладу середньої освіти I-III ступенів № 16.

Апробація результатів магістерської роботи. Основні положення та результати дослідження доповідались та обговорювались на: VIII всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції становлення нової школи в Україні: Компетентнісний підхід у підготовці сучасного педагога» (м. Миколаїв, 2017 р.); XXI всеукраїнській науково-практичній конференції «Могилянські читання – 2018: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти: «Формування професійних компетентностей учнівської та студентської молоді в межах STEM-освіти» (м. Миколаїв, 2018 р.); XIII міжнародній науковій конференції «Ольвійський форум – 2019: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: «Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України» (м. Миколаїв, 2019 р.).

Публікації. За результатами магістерської роботи опубліковано три публікації (тези до конференцій).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, які складаються з трьох підрозділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел із 60 найменувань та додатків. Загальний обсяг магістерської роботи складає 128 сторінок, з них 81 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі «Теоретичні основи агресивної поведінки підлітків» висвітлено результати вивчення досліджуваної проблеми у різних галузях наук: педагогіки, психології, соціології, соціальної роботи. Проаналізовано такі основні поняття, як: «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність», «важковиховуваність», «заклади середньої освіти», «підліток», «підлітковий вік»; охарактеризовано особливості фізіологічного і психологічного розвитку підлітка; визначено причини виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці; встановлено, що в умовах функціонування закладів середньої освіти порушення тих умов, які сприяють повноцінному психічному і особистісному розвитку підлітка, призводить до формування надмірної агресивності.

У ході роботи з'ясовано, що, розглядаючи поняття «агресія» та «агресивність», слід розмежовувати ці поняття. Агресія зазвичай розглядається вченими (А. Бандура, Р. Берон, О.С. Босак, І.А. Гайдамашко, Б. Крейхі) як деструктивна, невмотивована поведінка, що суперечить суспільним нормам і правилам, завдає фізичного збитку об'єктам нападу (як живим, так і неживим), а також моральної шкоди живим об'єктам (що може виражатися у негативних переживаннях, пригніченості, страху, стані напруженості тощо).

Науковці (А. Бандура, Л. Берковіц, Д. Коннор, Р. Кратчфілд) вирізняють наступні різновиди людської агресії:

- ворожа (мотиваційна) агресія: в даному випадку головною метою суб'єкта агресії є заподіяння шкоди та страждань своїй жертві;
- інструментальна агресія: суб'єкт агресії переслідує при нападі інші цілі, ніж заподіяння шкоди й страждань жертві, вони можуть бути позитивного плану, однак засоби їх досягнення – негативні.

За формою агресивну поведінку також поділяють на фізичну (удари, побиття, згвалтування, поранення) і вербальну (образливі слова, поширення наклепу, відмова спілкуватися) (А. Басс, К.В.Сергеева, І.А.Фурманов).

Аналіз основних понять магістерської роботи показав, що агресія та агресивність є тісно взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями. Агресія – це поведінка, яка орієнтована на нанесення фізичної і психологічної шкоди або на знищення іншої людини. Агресивність розуміється як стабільна риса особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки. Агресивність є природною для людини, сприяючи кращій адаптації людини в соціумі за відповідних умов виховання. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності, адже відсутність приводить людину до пасивності, слабкості і безвілля у життєво важливих ситуаціях. Підвищений прояв агресивності може стати основою агресивної поведінки підлітків.

Підлітковий вік – один з найбільш складних періодів розвитку людини. В цьому віці відбувається формування характеру та інших основ особистості, може проявлятися агресивна поведінка як протест на доросле життя або для

того щоб звернути на себе увагу. На думку багатьох науковців (Д.Б.Ельконін, Е.Еріксон, О.О.Левченко, А.О.Реан), це період інтенсивного формування моральних переконань та принципів, почуття дорослості як суб'єктивного переживання готовності бути самостійним, автономним від близьких дорослих, що часто призводить до конфліктів із ними та розвитку захисної агресивності як реакції на тиск дорослих. За несприятливих умов у цьому віці можуть розвиватися різні невротичні комплекси, агресивна поведінка, важковихованість в умовах закладів середньої освіти.

Агресивність як емоційний стан чи риса особистості у підлітковому віці може виражатися якісно і кількісно та мати різний ступінь прояву: від майже повної відсутності до найвищого прояву. Відсутність її призводить до конформності індивіда, його пасивності. А надмірний розвиток агресивності починає зумовлювати всю поведінку особистості, яка може стати конфліктною, нестриманою, нездатною до співробітництва.

Важковихованість – це педагогічна занедбаність дітей та підлітків, порушення ними шкільних правил і моральних норм, прийнятих у суспільстві. З часом вони стають частими і більш серйозними, діти чинять опір виховним діям педагогів, батьків, інших дорослих. Вони все частіше пропускають уроки, мають значні прогалини у знаннях, не встигають з декількох або майже з усіх предметів, не мають позитивних зацікавлень як в школі, так і поза нею.

Розкрито, що основними причинами виникнення агресивної поведінки підлітків можуть виступати: неблагополуччя сім'ї, низька педагогічна культура сім'ї, недостатній рівень виховної роботи у загальноосвітніх закладах та негативний вплив з боку оточуючих, відставання в навчанні, зневага з боку однолітків, нерозуміння дорослими труднощів підлітків, недостатня впевненість підлітка в собі, надмірна зайнятість батьків та конфлікти з батьками. Поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних та інших соціально-психологічних чинників спотворює весь спосіб життя підлітків. Характерним для них стає порушення емоційних відносин з оточуючими людьми. Підлітки попадають під сильний вплив підліткової групи, що нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль та коло спілкування сприяють розвитку і закріпленню агресивної поведінки. Таким чином, негативний мікроклімат, що має місце в багатьох сім'ях, зумовлює виникнення відчуженості, грубості, неприязні певної частини підлітків, прагнення робити все всупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності та руйнівних дій.

У другому розділі «**Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки важковиховуваних підлітків**» охарактеризовано соціально-психологічні особливості важковиховуваних підлітків, визначено чинники виникнення агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків, проаналізовано напрямки соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків у закладах освіти.

Аналіз теоретичних джерел показав, що у психології немає єдиного розуміння поняття «важковиховувана» дитина, єдиного підходу до діагностики та корекції її поведінки й особистісного розвитку. Саме поняття «важковиховуваний підліток» прийняло форму широко розповсюдженого соціального стереотипу. В категорію «важковиховуваних» потрапляють різні школярі: невстигаючі, недисципліновані, з різними нервовими й психічними розладами, підлітки, що знаходяться на обліку в інспекції, нарешті, просто діти з так званих «неблагополучних сімей». Це робить досить складною проблему вибору адекватних методів психологічної роботи з «важковиховуваними» дітьми.

Важковиховуваність виражається в тому, що дитина важко піддається виховним впливам. Вона виявляється в формі різних конфліктів підлітка з довкіллям, в емоційній нестійкості, грубості, афективних спалахах невмотивованого гніву. Важковиховуваність припускає опір виховному впливу, викликаний різними причинами, включаючи дефекти розумового та фізичного розвитку, педагогічні прорахунки, утруднену соціальну адаптацію до тієї чи іншої засвоюваної соціальної ролі, особливості характеру, темпераменту, інші особистісні особливості й, нарешті, відхилення асоціального характеру (Л.М. Вольнова, Л.В. Гурняк, В.І. Ролінський, О.М. Чайковська). Опір виховному впливу не завжди пов'язаний із соціальною занедбаністю, з відхиленнями у свідомості і поведінці підлітка. Він може проявлятися і як наслідок педагогічних прорахунків, невміння здійснювати індивідуальний підхід у процесі навчання і виховання.

У результаті проведених досліджень виділено кілька типологічних груп «важковиховуваних» дітей і підлітків. Залежно від природи, характеру і ступеня порушень соціальної адаптації виділяють: патогенну дезадаптацію, психосоціальну дезадаптацію, соціальну дезадаптацію. Одночасно важковиховувані підлітки, незважаючи на різноманітність їх особистісних рис і особливостей проявів поведінки, мають певні спільні характеристики. До таких характеристик науковці відносять бідність ціннісних орієнтацій, їхню примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів (О.М. Полякова, В.І. Ролінський, К.В. Сергєєва, О.М. Чайковська).

У цих дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, недорозвиненість етичних уявлень. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти навколишніх дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, регулюючими поведінку.

Таким чином, важковиховувані діти відрізняються неправильним ставленням до дійсності, але в той же час частині з них властиві активність, творча енергія й інші позитивні якості. Через негативні умови формуючого середовища вони не знаходять соціально корисної реалізації.

У ході роботи проаналізовано основні причини виникнення агресивної поведінки важковиховуваних підлітків, серед яких можна виділити основні: неблагополуччя сім'ї, низька педагогічна культура сім'ї, недостатній рівень виховної роботи у закладах середньої освіти та негативний вплив з боку оточуючих, відставання в навчанні, зневага з боку однолітків, нерозуміння дорослими труднощів підлітків, недостатня впевненість підлітків у собі, надмірна зайнятість батьків та конфлікти з батьками. Помічається негативна тенденція сукупності причин, які впливають на виникнення агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків, що за відсутності саме конкретних активних протидій, індивідуально-виховних заходів призводить до того, що цілком природною для підлітка може стати агресивна поведінка як норма, що призведе до великої шкоди у подальшому житті особистості.

Зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства. Реальність сьогодення змушує психологів і соціальних педагогів з іншого ракурсу поглянути на проблему агресивних тенденцій в суспільстві, оскільки агресивна поведінка у наш час скоріше буденність, ніж виняток.

Оскільки заклад загальної середньої освіти виступає одним із провідних інститутів соціалізації зростаючої особистості, то функцію соціально-педагогічної профілактики негативних явищ, зокрема агресивної поведінки підлітків, суспільство покладає саме на нього.

Профілактика – це система заходів, розроблених з метою попередження виникнення та розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні особистості. Соціально-педагогічна профілактика є різновидом професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини (В.В. Афанасьєва, Л.М. Вольнова, Т.В. Журавель, А.Й. Капська).

Метою соціально-педагогічної профілактики дослідники (вважають успішну соціалізацію підлітків на основі мінімізації (усунення) проявів агресивної поведінки.

Профілактична діяльність, зазвичай, будується на комплексній основі, і забезпечується спільними зусиллями соціальних працівників, вихователів, вчителів, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів.

Ефективність соціально-педагогічної профілактики ґрунтується на розумінні, що агресивна поведінка пов'язана з тим, що у внутрішньому світі підлітка накопичується занадто багато руйнівних емоцій унаслідок невдоволення базової, фундаментальної потреби бути потрібним іншим.

Важливо навчити підлітка не придушувати, а контролювати свою агресію, відстоювати власні права й інтереси, а також захищати себе соціально прийнятним способом, не обмежуючи при цьому інтересів інших людей і не завдаючи їм шкоди. Для того, щоб підліток почувався прийнятим, необхідно зрозуміти і усунути причини протесту й опору.

Останнім часом спостерігається тенденція у зміні стилю роботи спеціалістів (соціальних працівників, соціальних педагогів і практичних психологів) щодо розуміння низької ефективності пасивних методів навчання у процесі адаптації та соціалізації, а також корекції розвитку особистості та переході до активних. Нині все частіше використовуються інтерактивні методи та технології просвітницько-профілактичної корекційної роботи, зокрема ігрові та тренінгові технології.

Соціально-педагогічні технології є способами діяльності соціального працівника, педагога або психолога на основі раціонального розподілу на прийоми і операції з їх наступним узгодженням, а також визначенням оптимальних засобів та методів їх виконання. Тобто соціальна технологія – це сукупність прийомів, методів і впливів, що застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання різних соціальних проблем (П.М. Василенко). Вона є сукупністю прийомів, методів та впливів, що використовуються соціальними працівниками, психологами або педагогами з метою досягнення успіху у вирішенні соціальних проблем та забезпечення ефективності надання соціально-педагогічної допомоги населенню.

Ігрові технології є складовою частиною соціальних технологій та пов'язані з ігровою формою взаємодії педагога, соціального працівника та дитини через реалізацію певного сюжету (ігри, казки, спектаклі, ділове спілкування). При цьому освітні задачі включаються у зміст гри.

Тренінг – це сукупність прийомів і способів, спрямованих на розвиток в індивіда певних вмінь та навичок. Соціально-психологічний тренінг дозволяє створити середовище, що підтримується та контролюється, в якому учасники можуть набути навичок повноцінного спілкування і засвоїти нові форми емоційного реагування та поведінки.

Перевага групової форми роботи над індивідуальною в тому, що вона, по-перше, дає можливість працювати з певною кількістю досліджуваних одночасно, по-друге, викликає додатковий психотерапевтичний ефект завдяки позитивному взаємовпливу учасників один на одного.

Довірливі стосунки у групі, почуття безпеки і підтримки, об'єктивний зворотній зв'язок дають можливість для генерування коригуючого емоційного досвіду і засвоєння більш адекватних форм поведінки. У процесі групового спілкування учасники беруть участь у встановленні загальних норм і цінностей, втіленні їх у життя, у розв'язанні проблематики членів групи, формуванні соціально-прийнятної системи стосунків у кожного з них. Завдяки зворотньому зв'язку від інших учасників групи і самоспостереженню підліток має можливість вийти за межі суб'єктивної точки відліку, подивитись на себе очима іншого, тобто відбувається децентрація на рівні самосуб'єктних відносин.

Участь у тренінгу не сковує, подібно багатьом традиційним методам навчання, ініціативу, а навпаки, розвиває її. Це досягається завдяки використанню групових дискусій і рольових ігор.

Учасники тренінгу не просто дізнаються, як треба поводитися, як діяти в тих чи інших випадках; вони активно шукають властиві кожному індивідуальні стратегії й тактики спілкування, взаємодії з людьми.

Сказане вище дозволяє визначити соціально-психологічний тренінг, як сукупність активних групових методів, спрямованих на розвиток знань і досвіду спілкування. Результат тренінгу багато в чому залежить від складу учасників групи, від їхнього відношення до занять, від складних у групі емоційних відносин, від розвитку міжособистісних відносин між учасниками.

Отже, зважаючи на різноманіття технологій для застосування їх у профілактичній роботі, спрямованій на зниження агресивності у важковиховуваних підлітків, педагогу необхідно використати весь свій досвід, знання та психологічну компетентність для з'ясування найефективнішої стратегії профілактичної роботи в кожному конкретному випадку.

У третьому розділі **«Дослідно-експериментальна робота профілактики агресивної поведінки важковиховуваних підлітків»** представлено розроблену програму дослідно-експериментальної роботи, представлено результати її апробації в умовах закладу середньої освіти.

З метою визначення впливу профілактики на зниження рівня агресивної поведінки важковиховуваних підлітків ми провели соціально-психологічне дослідження серед дітей підліткового віку, учнів Миколаївського закладу середньої освіти № 16. Для того, щоб зафіксувати їх рівень агресивної поведінки до впровадження нашої експериментальної програми «Профілактика агресивної поведінки», нами було підбрано ряд методик, а саме: тест на визначення рівня та форми агресивності за Л.Г. Почебут, тест на визначення інтегральних форм комунікативної агресивності за В.В.Бойко, методика діагностики психічних станів за Г. Айзенком.

Результати діагностики показали, що високий рівень агресивності виявили близько половини досліджуваних підлітків, які прагнуть до застосування різноманітних форм агресії високої інтенсивності. Такі досліджувані часто невірніважені та жорстокі у взаєминах з оточуючими. Підлітків з середнім рівнем агресивності виявилось чверть досліджуваних. Їм властиві лише деякі агресивні прояви або їх помірне вираження. Вони помірно агресивні, достатньо успішні у стосунках з оточуючими. Підлітки з низьким рівнем (чверть випробовуваних) віддають перевагу більш доброзичливим формам взаємовідносин і уникають агресивних проявів у будь-яких ситуаціях, що може бути обумовлено недостатньою впевненістю у власних силах та можливостях.

Аналіз результатів дав змогу визначити відсоткове співвідношення підлітків з різними типами агресивності та різними рівнями її проявів. Так, з таблиці 1 можна побачити, що низький рівень фізичної агресії виявлено у 18,1 % (6 осіб) опитаних, середній – 21,3% (7 осіб), високий – 60,6% (20 осіб). Вербальна агресія у 12,1 % (4 особи) опитаних проявляється на низькому рівні, у 36,4 % (12 осіб) – середньому, 51,5 % (17 осіб) – високому. Предметна агресія низького рівня наявна у 21,3 % (7 осіб)

підлітків, середнього – 33,2 % (11 осіб), високого – 45,5 % (15 осіб). Емоційна агресія на низькому і середньому рівнях притаманна 18,1% (6 особам) опитаних, високому – 63,8 % (21 особі). Самоагресія низького рівня наявна у 36,4 % (12 осіб) підлітків, середнього – 45,5 % (15 осіб), високого – 18,1 % (6 осіб).

Таблиця 1

Показники рівнів агресивності за видами (у %)

	Величина	Низький	Середній	Високий
Фізична	Абсолютна	6	7	20
	%	18,1	21,3	60,6
Вербальна	Абсолютна	4	12	17
	%	12,1	36,4	51,5
Предметна	Абсолютна	7	11	15
	%	21,3	33,2	45,5
Емоційна	Абсолютна	6	6	21
	%	18,1	18,1	63,8
Самоагресія	Абсолютна	12	15	6
	%	36,4	45,5	18,1

Приблизно 40 % підлітків виявились високий рівень тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності. У таких досліджуваних низька самооцінка, вони уникають труднощів, бояться невдач, нездібні змінювати свої установки, стереотипи мислення, не можуть змінювати намічену програму діяльності в умовах, що об'єктивно вимагають її перебудови.

Також високий рівень агресивності часто супроводжується високим рівнем тривожності (36,4%). Такі діти озлоблені на себе, на членів сімей, вчителів та на друзів, пасують перед невдачами, перешкодами у своєму житті. Для них характерні прояви страху невдач, песимістичний настрій, поведінка тривожної, боязкої і незадоволеної собою людини, незрілі поведінкові реакції. Під час збудження й підвищення особистісної тривожності при зовнішньому спокої має місце гостре відчуття образи та провини. Якщо ці переживання не знаходять виходу у поведінці у вигляді роздратування, то зростає ймовірність аутоагресивних вчинків – як реакції на зовнішні подразники.

Серед психологічних бар'єрів, що провокують виникнення фрустрації слід назвати страх, невпевненість у собі. Не менш значущою є фрустрація потреби у захисті, особистій безпеці. Дуже тяжко переживається й ситуація незадоволення потреби у повазі, любові. Такі потреби особистості, як потреба у безпеці, бажання, щоб тебе розуміли, підтримували, приймали, не дарма вважаються базовими, і їх незадоволення викликає фрустраційні стани у підлітків. Важливо звернути увагу також на такий стан та тенденцію до зростання ригідності у цих досліджуваних (39,4 %).

За результатами проведеного дослідження виявлено, що найбільш характерним для підлітків є прояв агресії вербальної, фізичної та емоційної, які поєднуються із почуттям провини, що пояснюється особливостями підліткового віку – захист власного Я через відкритий прояв агресії.

Дослідно-експериментальна робота з визначення рівня агресивності, форм агресивної поведінки та безпосереднього зниження рівня прояву агресії передбачала собою проведення тренінгової програми «Профілактика агресивної поведінки важковиховуваних підлітків». Узагальнення теоретичних підходів до агресивної поведінки підлітків у зарубіжній та вітчизняній психології, а також результати нашого експериментального дослідження дозволили розробити систему тренінгових вправ для підлітків експериментальної групи. Система групової роботи, спрямована на профілактику проявів агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків, будувалася на основі наступних принципів: послідовності, діяльнісного, системності, діалогізації, персоналізації, диференційованості.

Мета тренінгу полягала у створенні умов для формування навичок неагресивного спілкування. Завданнями тренінгу виступили: формування в учнів навичок толерантного спілкування, вмінь адекватного самооцінювання, впевненості, самоконтролю власної поведінки. Тривалість тренінгу – 15 занять по 90 хвилин. Кожне заняття включає набір різноманітних практичних завдань та вправ, проблемних питань для дискусій та обговорення методом мозкового штурму. Практичні вправи передбачають парні або мінігрупові форми роботи з підлітками.

У ході тренінгу були використані активні методи навчання, які охоплювали: рольові ігри і моделювання; ігри-драматизації; дискусійні методи; проєктивні малюнки; психогімнастику; техніки ауторелаксації; ведення щоденника тощо.

Для розв'язання завдань тренінгової групової роботи використовувались когнітивні, активні та діяльнісні способи зниження рівня агресії.

Когнітивні способи впливу застосовувались для формування у підлітків здатності усвідомлювати істотні аспекти своєї поведінки: свої переваги і недоліки, власні обмеження, міжособистісні викривлення і неадаптивну поведінку.

Діяльнісні способи впливу мали на меті навчання дітей конструктивним формам поведінки. Цей підхід припускає використання етюдів та ігор, спрямованих на розвиток психомоторних функцій і

регулювання поведінки у колективі; вправ на відтворення бажаної поведінки; психогімнастики; рухомі ігри, способи ауторелаксації тощо.

Активні способи корекції включали такі форми роботи з підлітками:

- психогімнастичні вправи, які ставили на меті розвиток здатності виражати і розуміти почуття, думки, різні емоційні стани за допомогою невербальної поведінки, зняття емоційної напруги, тривожності;

- рольові ігри для виявлення і усвідомлення проблем і переживань, що важко вербалізуються;

- техніки ауторелаксації для розвитку у школярів здатності орієнтуватися у власних психічних станах, адекватно оцінювати та контролювати їх, тобто навичок емоційної саморегуляції.

Як допоміжний засіб профілактично-корекційної роботи з подолання агресивних проявів у дітей підліткового віку застосовувалось психомалювання. Психомалюнок дає можливість підлітку виражати власні почуття і думки за допомогою емоційно-символічної експресії, поглиблює процес самопізнання через образотворче мистецтво, сприяє подоланню страхів і тривожності.

Необхідними умовами проведення психологічного тренінгу виступали:

- створення і підтримка атмосфери взаємоповаги, взаєморозуміння, доброзичливості і толерантності;

- згуртованість, що надає кожному члену групи емоційну підтримку, викликала почуття безпеки.

- взаємопідтримка, взаємодопомога, участь у розв'язанні проблем членів групи створюють умови для виникнення відчуття необхідності, корисності для оточуючих, підвищують почуття впевненості та адекватної самооцінки;

- діалогічність спілкування сприяє розкриттю підлітками власних почуттів, думок і бажань;

- зворотній зв'язок дає школярам змогу усвідомити, як сприймають інші члени групи її поведінку та як вона впливає на їхні почуття, думки, оцінки;

- сприяння виявленню підлітками власних емоцій, що має коригуючий вплив на оцінні судження школярів та їх переживання.

Заняття будувались таким чином, щоб на кожному з них було дві – три серйозні вправи й кілька вправ, мета яких – забезпечити психологічне «занурювання» (на початку заняття) або розслаблення (наприкінці).

Отже, кожне заняття мало таку структуру:

Розминка. На цьому етапі забезпечується емоційне входження учнів в тренінгове заняття, активізація їхньої уваги, налаштування на подальшу роботу.

Основна частина. На цей етап при плануванні і проведенні занять відводиться основна частина часу і основне змістове навантаження. Саме на цьому етапі використовуються вправи, спрямовані на осмислення та усвідомлення негативних наслідків прояву агресії; сприяння адекватному оцінюванню власного «Я»; зменшення афективних реакцій за рахунок

розвитку навичок самоконтролю та об'єктивного оцінювання ситуації; навчання навичок конструктивної поведінки.

Рефлексія поточного заняття. Обов'язково по закінченню виконання завдання з учасниками тренінгу проводиться групова рефлексія, в процесі якої відбувається обговорення як процесу роботи, так і її результатів.

Розслаблення (розрядження). Завданням цього етапу виступає забезпечення плавного виходу з тієї психологічної атмосфери, яка виникла під час основної частини заняття, і досягнення підлітками внутрішньої гармонії та рівноваги.

Комплексне використання таких методичних прийомів допомогало підліткам не тільки краще пізнати власну особистість, але й сприяло розвитку здатності до рефлексії, соціальної перцепції, здатності оцінювати й контролювати власну поведінку; закріплювати навички конструктивної соціальної взаємодії.

З метою перевірки ефективності розробленої програми тренінгу «Профілактика агресивної поведінки важковиховуваних підлітків» було проведено контрольний етап та виявлено динаміку рівнів агресивності підлітків на основі порівняння констатувального та контрольного зрізів в контрольній та експериментальній групах по кожній з використаних у дослідженні методик. Усіх досліджуваних випадковим чином було розподілено на контрольну (16 осіб) та експериментальну (17 осіб) групи.

Аналіз вихідних характеристик між підлітками в контрольній та експериментальній групах показав відсутність значимих відмінностей між ними.

Як видно з таблиці 2, в експериментальній групі відбулися певні зміни в рівнях агресивності підлітків: кількість досліджуваних з високим рівнем агресивності зменшилася з 47 % до 29,5 %. Збільшилася кількість підлітків з низьким рівнем агресивності з 29,5 % до 41%. В контрольній групі рівні агресивності підлітків не зазнали змін.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика результатів діагностики рівня агресивності важковиховуваних підлітків до і після формувального експерименту

Рівень	Контрольна група				Експериментальна група			
	до тренінгу		після тренінгу		до тренінгу		після тренінгу	
	%	Абсолютний	%	Абсолютний	%	Абсолютний	%	Абсолютний
Низький	25	4	25	4	29,5	5	41	7
Середній	31,2	5	31,2	5	23,5	4	29,5	5
Високий	43,8	7	43,8	7	47	8	29,5	5

Участь підлітків експериментальної групи в тренінговій програмі позитивно вплинула на динаміку показників їхніх психічних станів. А саме, зменшилися показники по агресивності, на початку дослідження рівень агресивності був високим у 47 % осіб із експериментальної групи, після проведення профілактичної програми він зменшився до 29,5 %. Відповідно збільшилася кількість підлітків з низьким рівнем агресивності (з 29,5 % до 41%).

Показники фрустрації до експерименту були високими у 41 % осіб, після проведення тренінгових занять показники зменшилися до 23,5 %, відповідно збільшилася кількість підлітків з середнім (на 5,5 %) і низьким (на 12 %) рівнем фрустрації.

Отже, динаміка змін в експериментальній групі і відсутність змін в контрольній групі вказує на ефективність розробленої нами тренінгової програми, спрямованої на профілактику і зниження агресивності важковиховуваних підлітків.

На підставі результатів контрольного етапу можна зробити висновок, що висунута гіпотеза повністю знайшла своє підтвердження, а за допомогою програми тренінгу вдалося домогтися ефективного результату – рівень агресивності істотно зменшився у важковиховуваних підлітків експериментальної групи.

Зміст програми забезпечив позитивні особистісні зміни важковиховуваних підлітків, стабілізацію їхнього міжособистісного спілкування, зниження рівня агресії у поведінці.

Для ефективної профілактики та зниження рівня агресивності підлітків під час реалізації програми фахівцям необхідно спрямовувати зусилля на вирішення наступних завдань:

- оволодіння школярем конкретними психологічними знаннями;
- розвиток у підлітків здатності адекватно та найповніше пізнавати себе та інших людей;
- забезпечення підлітка засобами самопізнання;
- підвищення усвідомлення підлітка щодо власної значущості, цінності, зміцнення почуття власної гідності;
- формування в учня мотивації до самовиховання та саморозвитку, стимулювання позитивних змін у поведінці;
- корекція соціального статусу окремих учнів класу.

Крім того, варто не забувати, що зниження рівня агресивності серед важковиховуваних підлітків має свої особливості. На початкових етапах групові форми роботи не дуже ефективні (а часом – неможливі), а індивідуальна робота з підлітком є більш ефективною. З самого початку, паралельно, необхідно починати роботу з найближчим оточенням. Для попередження дисгармонії в стосунках потрібно проводити психопрофілактичну роботу як індивідуальну, так і групову. Але основний акцент слід робити саме на індивідуальній роботі з підлітком. Особливе

місце для зниження агресивності слід надавати формуванню кола інтересів підлітка та також мати на увазі особливість його характеру і здібностей.

Виходячи з того, що розвиток дитини здійснюється в діяльності, а підліток прагне до твердження себе, своєї позиції, як дорослий серед дорослих, то необхідно забезпечити включення підлітка в таку діяльність, яка лежить у сфері інтересів дорослих. Психологічний сенс цієї діяльності полягає в тому, що беручи участь в ній, підліток фактично залучається до справ суспільства, займає в ньому певне місце і утримує свою нову соціальну позицію серед дорослих і однолітків. Така діяльність надає підлітку можливість розвитку його самосвідомості, формує норми його життєдіяльності. Перш за все, необхідна організація системи розгорненої діяльності, що створює жорсткі умови і певний порядок дій і постійний контроль.

Реалізація програми з профілактики та зниження рівня агресивності важковиховуваних підлітків показала значну ефективність використання засобів психологічного тренінгу серед підлітків в умовах функціонування закладу середньої освіти.

На нашу думку, ігрові форми роботи, які використовувались під час тренінгу з важковиховуваними підлітками, дозволяють їм конструктивно «скинути» накопичену агресивність, навчає виявляти агресію у соціально придатних формах. Адже ігри у віці підлітка ще відіграють надзвичайно важливу роль у його житті, а тому володіють значним корекційним потенціалом, при цьому вони є породженням практики, через яку перетворюється дійсність, а значить і сама особистість школяра. Особливо сприятливо підлітки сприймали ігри наступного типу, які ми, відповідно, рекомендуємо використовувати у роботі з підлітками: ігри з правилами, рольові ігри, ігри-драматизації та імпровізації.

Використання таких ігор, за діагностичними даними, вказує на зниження рівня агресивності у підлітків як серед хлопців, так серед дівчат цього віку, а також сприяє зміні самих форм агресії на більш конструктивні у порівнянні з першим діагностичним зрізом.

ВИСНОВКИ

У процесі розв'язання завдань магістерського дослідження на основі науково-теоретичного аналізу проблеми профілактики агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти та опрацювання результатів проведеного експериментального дослідження ми дійшли наступних висновків.

1. Аналіз основних понять магістерської роботи показав, що агресія та агресивність є тісно взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями, а сама агресивність є природною для людини, вона сприяє кращій адаптації людини в соціумі за відповідних умов виховання. У той же час підвищений прояв агресивності може стати основою агресивної поведінки у підлітковому віці. Підлітковий вік – це один з найбільш складних періодів розвитку

людини. У цьому віці відбувається формування характеру та інших основ особистості, може проявлятися агресивна поведінка як протест на доросле життя або для того, щоб привернути до себе увагу.

2. Вивчення теоретичних основ агресивності підлітків виявило, що в умовах функціонування закладу середньої освіти порушення тих умов, які сприяють повноцінному психічному і особистісному розвитку підлітка, призводить до формування надмірної агресивності, що потребує подальшої психолого-педагогічної корекції. Саме в підлітковому віці за несприятливих умов можуть розвинути невротичні комплекси, агресивна поведінка, важковиховуваність в умовах закладів середньої освіти. Для важковиховуваного підлітка з агресивною поведінкою характерні різкі негативні реакції на незначні зауваження і прояв агресивного напору за відсутності помітних причин і врахування ситуації.

3. Важковиховувані підлітки відрізняються неправильним ставленням до дійсності, але в той же час частині з них властиві активність, творча енергія й інші позитивні якості. Через негативні умови формуючого середовища вони не знаходять соціально корисної реалізації. Соціально-психологічними факторами виникнення агресивної поведінки серед важковиховуваних підлітків є: особливості виховання в офіційних інститутах соціалізації (сім'я та освітні заклади); вплив групи однолітків та підліткової субкультури в цілому; негативний вплив засобів масової інформації. Агресія, як багато інших психологічних феноменів, визначається цілим комплексом макросоціальних, мікросоціальних і суб'єктивних факторів в житті підлітка.

4. Серед ефективних шляхів профілактики агресивної поведінки важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти важливе місце посідають ігрові та тренінгові технології. Ігрові технології розуміються як сукупність способів, дій, форм та методів ігрової діяльності, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта. Вони дозволяють через фізичні дії або слова «вливати» негативні емоції і вчитися впоратися зі своєю злістю, не зриваючись на однолітків. Це також одна з форм «самотерапії», завдяки якій можуть бути відреаговані різні конфлікти й негаразди. Тренінг, що розуміється як сукупність прийомів і способів, спрямованих на розвиток в індивіда певних вмінь та навичок, дозволяє створити контрольоване середовище, в якому учасники можуть набути навичок повноцінного спілкування і засвоїти нові форми емоційного реагування та поведінки.

5. Відповідно до отриманих результатів за проведеною дослідно-експериментальною роботою з профілактики агресивної поведінки важковиховуваних підлітків, у половини досліджуваних школярів виявлений високий рівень агресивності, що проявляється у застосуванні різноманітних форм агресії високої інтенсивності. Підлітків з середнім рівнем агресивності виявилось чверть досліджуваних. Їм властиві лише деякі агресивні прояви або їх помірне вираження. Підлітки з низьким рівнем (чверть випробовуваних) уникають агресивних проявів у будь-яких ситуаціях. У більшості важковиховуваних підлітків переважає фізична агресія, вербальна

та емоційна агресія. Рівень агресивності за гендерними показниками є більш високим у респондентів чоловічої статі у порівнянні з представницями жіночої статі. Найбільший внесок в агресивну поведінку важковиховуваних підлітків вносять запальність, уразливість, мстивість. У високоагресивних учнів переважають такі особистісні особливості, як упертість, запальність, войовничість.

6. Використання ігрових та тренінгових технологій під час проведення профілактичної роботи в умовах закладу середньої освіти є ефективним засобом зниження рівня агресії у важковиховуваних підлітків. Відповідно до отриманих результатів, за допомогою програми тренінгу вдалося домогтися ефективного результату – рівень агресивності істотно зменшився у підлітків експериментальної групи.

Проведене дослідження не претендує на всебічне висвітлення проблеми профілактики агресивної поведінки важковиховуваних підлітків в умовах закладу середньої освіти. Перспективи подальшого дослідження проблеми нами вбачаються у: 1) включенні до структури навчальних програм з педагогічної та вікової психології для студентів педагогічних спеціальностей блоку тем, присвячених профілактиці та корекції агресії важковиховуваних підлітків; 2) післядипломній підготовці педагогів та психологів закладів освіти до профілактики агресивної поведінки підлітків засобами психологічного тренінгу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

1. Зайцева О.О. Зниження агресивності у молодших підлітків засобами гри // Тенденції становлення нової школи в Україні: Компетентнісний підхід у підготовці сучасного педагога: VII всеукраїнська науково-практична конференція: тез. доп., м. Миколаїв, 25-26 травня 2017 р. / МНУ ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2017. – С. 339 – 340.

2. Зайцева О.О. Гра як засіб зниження агресивності у важковиховуваних молодших підлітків в умовах загальноосвітньої школи // Формування професійних компетентностей учнівської та студентської молоді в межах STEM-освіти: XXI всеукраїнська науково-практична конференція: тез. доп., м. Миколаїв, 16 листопада 2018 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2018. – С. 110 – 111.

3. Зайцева О.О. Гра як засіб зниження агресивності у важковиховуваних молодших підлітків // Залучення патріотично активної молоді до розвитку громадянського суспільства як чинник соціальної безпеки України: XIII міжнародна наукова конференція: тез. доп., м. Миколаїв, 5 червня 2019 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2019. – С. 64 – 65.

АНОТАЦІЇ

Тулуб О.О. Профілактика агресивної поведінки важковиховуваних підлітків в умовах закладів середньої освіти. – Рукопис.

Магістерська робота на здобуття академічного ступеня магістра за спеціальністю – 231 соціальна робота. – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2020.

Магістерська робота присвячена проблемі агресивної поведінки важковиховуваних підлітків та шляхів її профілактики в умовах закладів середньої освіти. Проаналізовано науково-теоретичні концепції та підходи до вивчення проблеми агресивної поведінки та важковиховуваності дітей підліткового віку у зарубіжній та вітчизняній науці, розкрито особливості фізіологічного і психологічного розвитку підлітка; визначено причини виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці; охарактеризовано соціально-психологічні особливості важковиховуваних підлітків, визначено чинники виникнення агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків, проаналізовано напрямки соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків у закладах освіти. Розроблено та апробовано систему профілактичної роботи засобами тренінгових технологій з важковиховуваними дітьми підліткового віку з метою зниження у них проявів агресивної поведінки.

Результати наукового дослідження можуть бути використані для розробки рекомендацій з профілактики агресивної поведінки серед важковиховуваних підлітків і застосовані на практиці в діяльності закладів середньої освіти, а також при викладанні предметів спеціальності «Соціальна робота».

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, агресивність, важковиховуваність, профілактика, тренінгові технології.

Tulub O.O. Prevention of aggressive behavior of difficult teenagers in secondary education. – The Manuscript.

Master's work in obtaining the academic degree of a master in specialty - 231 social work. - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaev, 2020.

The master's thesis is devoted to the problem of aggressive behavior of underprivileged adolescents and ways of its prevention in the conditions of secondary education institutions. The scientific-theoretical concepts and approaches to the study of the problem of aggressive behavior and underdevelopment of teenage children in foreign and domestic science are analyzed, the peculiarities of the physiological and psychological development of the teenager are revealed; identified the causes of aggressive behavior in adolescence; the socio-psychological characteristics of adolescent adolescents are characterized, the factors of the occurrence of aggressive behavior among the adolescents are identified, the directions of social and pedagogical work on the prevention of aggressive behavior among adolescents in educational institutions

are analyzed. The system of preventive work by means of training technologies with difficultly educated teenage children was developed and tested in order to reduce the manifestations of aggressive behavior in them.

The results of the research can be used to develop recommendations for the prevention of aggressive behavior among underprivileged adolescents and are applied in practice in the activities of secondary education institutions, as well as in teaching subjects of specialty «Social work».

Keywords: aggression, aggressive behavior, aggressiveness, indigestion, prevention, training technologies.